

FTAXP 03.81.31

[https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-4\(6\)-8](https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-4(6)-8)

ҰЛТТЫҚ БИБЛИОГРАФИЯ ЖӘНЕ М.ДУЛАТҰЛЫ: ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ БАСЫЛҒАН КІТАПТАРДЫ КӨРСЕТКІШІНІҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Е.Н. Біләл¹, Г.М. Абикова^{2*}

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)

²әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

E-mail: yertaibilal@gmail.com¹

<https://orcid.org/0009-0003-2489-2314>

abikova2014@gmail.com^{2*}

<https://orcid.org/0000-0001-9976-864X>

Аңдатпа. Мақала алаш қайраткері М. Дулатұлының 1926 жылы жарық көрген «Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш» еңбегіндегі библиографиялық құрылымды зерттеуге арналған. Мақаланың мақсаты – аталған көрсеткіштің қазақ кітаптану ғылымының дамуына қосқан үлесін айқындау және оның ғылыми-тәжірибелік маңызын дәлелдеу. Ізденіс материалы ретінде көрсеткіштің түпнұсқасы, сонымен қатар қазақ кітабының тарихына, библиографиясының қалыптасуы мен даму мәселелеріне арналған зерттеулер алынды. Тақырыптың өзектілігі – «Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш» еңбегіндегі библиографиялық құрылымның ерекшеліктері мен құндылығы бүгінгі күнге дейін толыққанды зерделенбеуінде жатыр. Зерттеу барысында мәліметтерді жүйелеу, салыстырмалы талдау жүргізу, жинақтау, жіктеу және бағалау әдіс-тәсілдері қолданылды. Ізденіс нәтижесінде көрсеткіштің құрылымдық элементтері, қолданылған библиотәсілдер анықталып, оның қазақ библиографиясының алғашқы ғылыми үлгілерінің бірі екендігі дәлелденді. Сонымен қатар, көрсеткіште қамтылған кітаптардың мазмұндық-тақырыптық жіктелуі қазақ баспа ісінің сол кезеңдегі даму деңгейін айқын көрсететіні анықталды. Бұл еңбек ұлттық кітап мәдениетінің тарихын зерттеуде маңызды дереккөзі болып табылады және қазақ кітап мұрасын сақтау мен насихаттауда ерекше орын алады. Эмпирикалық талдаулардың нәтижелерін ЖОО-да оқытылатын 6B03205 – «Кітапханалық ақпараттық жүйелер» мамандығының «Кітапхана ісінің тарихы», «Кітапханатану», «Кітапханалық каталог», «Қазақстан және шетелдік библиография» пәндерінде, сондай-ақ Міржақыптану саласының әдіснамалық негізін жетілдіруде қолдануға болады. Зерттеу нәтижелері болашақта ұлттық библиографияны дамытуға бағытталған ғылыми жобаларға негіз бола алады.

Түйін сөздер: кітапхана, Міржақып Дулатұлы, кітаптану, библиография, кітаптар көрсеткіші, қазақ тілі, кітап.

Кіріспе

XX ғасырдың алғашқы ширегі – қазақ руханияты мен ұлттық сананың дамуында айрықша кезең ретінде ерекшеленеді. Бұл кезең қазақ халқының отарлық бұғаудан арылып, ішкі және сыртқы «тәуелсіздікке» ұмтылуының бастауы болды. Алаш қозғалысының жетекші өкілдері елдің саяси-әлеуметтік, мәдени-ғылыми салаларында елеулі істер атқарып, халық санасындағы ұлттық танымды оятуға күш салды. Аталған кезеңде қазақ баспасөзі кең қанат жайып, «Қазақ», «Айқап», «Сарыарқа», «Абай», «Сана» және т.б. басылымдарда қоғам өмірінің өзекті мәселелері көтерілді. Жазба әдебиетте роман, повесть, драма жанрлары қалыптасып, алаш санаткерлері көркем прозаның негізін салды. Аударма саласы да өркендеп, әлемдік классиканың үздік үлгілері қазақ оқырманына қолжетімді болды. Театр өнерінің дамуына да осы кезеңдегі ағартушылық қызмет пен ұлттық идеялар ықпал етті. Сонымен

қатар, усул-жәдидтік бағыттағы жаңа оқу орындары ашылып, заманауи білім беру мазмұнына сай мұғалімдер даярланды. Қазақ зиялылары жаратылыстану, тіл білімі, әдебиет, тарих, математика сияқты түрлі салада оқу құралдарын ана тілінде әзірлеп, ғылым тілі ретіндегі қазақ тілінің әлеуетін арттырды. Нәтижесінде, қазақ ағартушылығының жаңа парадигмасы қалыптасып, ұлттық білім беру жүйесінің негізі қаланды.

Филология ғылымдарының докторы, әдебиетші ғалым Б. Кенжебаевтың «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті» еңбегінде: «Қазақ тілінде кітап бастыру ісі бұрынғыға қарағанда XX ғасырдың басында едәуір дами түсті. Егер 1970-1980 жылдар бойы 70 шамалы ғана кітап басылса, XX ғасыр басында, 1900-1917 жылдар арасында қазақ тілінде 200 кітап басылды» (Кенжебаев, 1976) деген мәлімет берсе, библиограф ғалымдар: Ү. Субханбердина, С. Есова, Д. Сейфуллина, Н. Сабитов (Сабитов, 1948), Ә. Жиреншин (Жиреншин, 1971), М. Бөжеев, Д. Қазбекова, К. Бегімбаева (Бөжеев и др., 1978), Ж. Кари (Кари, 1998), Ж. Шалғынбай, Г. Илиясовалардың (Шалғынбай, 2014) еңбектерінде 1879 жыл мен 1922 жылдар аралығында 40-тан аса қазақ тілді оқулықтардың жарық көргені жазылады.

Сурет 1. Алғашқы қазақ оқу құралдарының аймақтық шығу картасы

Алаш қайраткері М. Дулатұлының «Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш» еңбегінде: «Төңкерістен бұрын қазақша шыққан кітап аз еді. Енді өмір астананың қазанындай қайнап тұрған төңкеріс дәуірінде. Қазақ даласының ұшы-қыйыры жоқ кеңдігі, елінің тараулығы, қатынас жолдарының нашарлығы, қалалы жерлерде қазақтың аздығы бәріне де бірдей кітап дүкендерінің бола бермеуі бұл күнге шейін қазақша шыққан кітаптардың ел арасына дұрыс тарауына үлкен кедергі болып келді. Оның үстіне елдің көбі қандай кітаптар басылып жатқанын олардың мазмұнын, басын, қайдан аларын, қалай алдырарын біле алмай келді» (Указатель книг, 1926), – деп төңкерістен кейінгі қазақ кітаптарының көптеп басылғанын, соның салдарынан біршама еңбектердің жүйеленбей жатқанына тоқталады. Бұл жағдай қазақ кітаптарының мазмұны мен таралуы туралы ақпараттың жетіспеушілігіне алып келді.

Бұл тұрғыдан алаш қайраткері М. Дулатұлының 1926 жылы Қызылорда қаласында жарық көрген «Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш» еңбегінің кітаптану саласындағы маңызы зор. Әсіресе, ағартушының библиографтық қызметін саралай отырып, аталмыш еңбектегі библиографиялық құрылымды анықтау зерттеудің мақсаты болып есептелінеді.

Алаш қозғалысының көрнекті өкілі М. Дулатұлының 1927 жылы жарық көрген «Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш» атты еңбегі – қазақ библиографиясы тарихындағы алғашқы жүйелі көрсеткіш ретінде бағаланады. Бұл еңбектің авторлығын алғаш анықтап, М. Дулатұлын библиограф ретінде ғылыми айналымға енгізген зерттеуші М. Мамажанов еді. Ғалым 1993 жылы жарық көрген «Асыл мұра: Кітап – дананың қазынасы» атты еңбегінде «Міржақып Дулатұлы – тұңғыш қазақ библиографы» атты мақала жариялап, көрсеткіштің тарихи құндылығын, библиографиялық құрылымын, қамтылған әдеби мұраның танымдық-тағылымдық маңызын терең талдайды (Мамажанов, 1993: 4).

Зерттеуші М. Мамажановқа дейінгі кезеңде аталмыш библиографиялық еңбекке қатысты деректер шектеулі болып, «Жаңа мектеп» журналының қосымшасы ретінде жарық көргені айтылғанымен оның құрастырушысы ретінде М. Дулатұлының аты атала қоймағанды. Бұл – кеңестік идеология шеңберінде алаш қайраткерлерінің ғылыми-шығармашылық мұрасын тасада қалдыру саясатының салдары екені даусыз.

Осы бағыттағы зерттеуді кәсіби библиографиялық тұрғыдан жалғастырған – ҚР Ұлттық кітапханасының ардагер библиографы А. Байбосынова еді. 1998 жылы жарық көрген «Қазақ библиографиясының ардагерлері» атты еңбегінде «Міржақып Дулатов – қазақтың тұңғыш библиографы» атты мақаласын жариялап, көрсеткіштің ішкі құрылымына, мазмұндық ерекшеліктеріне жан-жақты шолу жасайды (Байбосынова, 1998: 6). Оның еңбегі М. Дулатұлы библиографиясының ғылыми тұрғыда жүйеленуіне, әрі тұлғаның тек ағартушылық, әдебиетші, публицистік болмысымен қатар, кәсіби библиографиялық бейнесін де тануға жол ашты.

Ал 1996 жылы белгілі алаштанушы ғалымдар Ғ. Әнес пен А. Мектеп алғаш рет «Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш» библиографиялық еңбегін қазіргі қаріпке түсіріп, «Жұлдыз» журналына жариялайды (Указатель книг, 1996). Бұл – отандық кітаптану мен библиография тарихы тұрғысынан аса құнды бастама болып саналады.

М. Дулатұлының «Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш» – тек библиографиялық дереккөз ғана емес, XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзінің, әдебиеті мен ғылымының бағыт-бағдарын танытатын тарихи құжат саналады. Бұл көрсеткішті бүгінгі библиографиялық және деректану ғылымы тұрғысынан қайта зерделеу – ұлттық рухани мұраны толық тану мен бағалаудың маңызды бір тетігі болары сөзсіз.

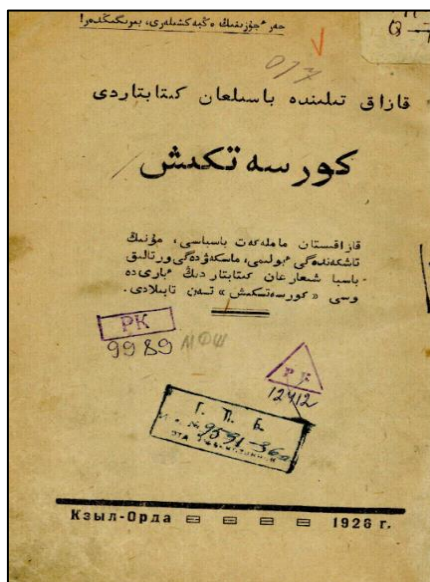
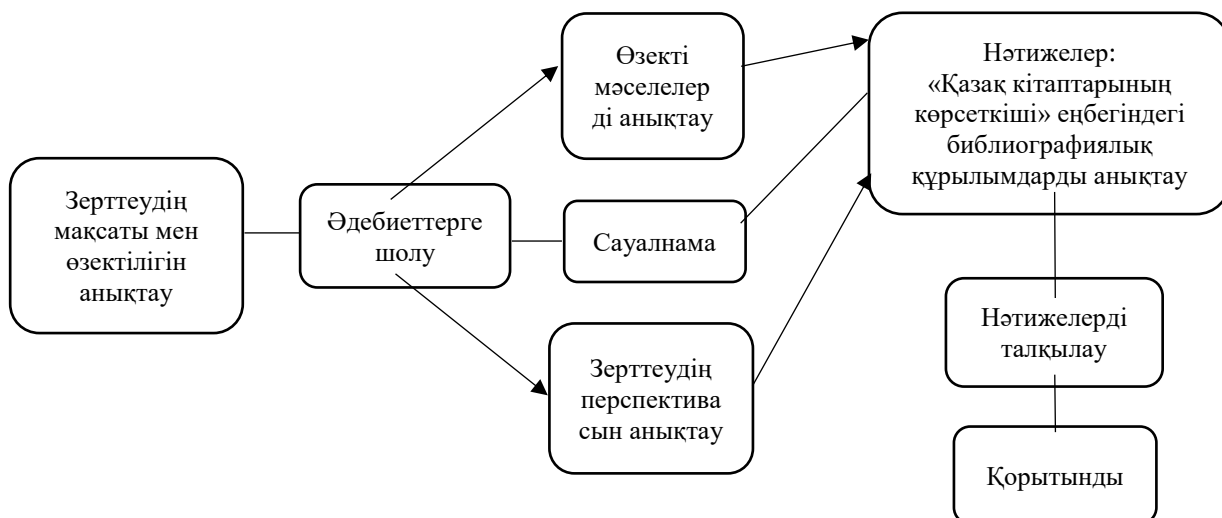
Зерттеу сұрақтары:

1. Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының «Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш» еңбегіндегі библиографиялық құрылымы мен библио-тәсілдер қандай?
2. «Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш» еңбегінің қазақ кітаптану саласында қандай маңызы бар?

Материалдар мен әдістер

Зерттеу мақаласын жазу барысында салыстырмалы талдау жүргізу, жинақтау, жүйелеу, бағалау, пікірлерді қорыту әдістері қолданылды. Дерекнамалық мәлімет жинақтауда жүйелеу, бағалау, пікірлерді қорыту әдістері, ал ғылыми-зерттеу материалдары үшін дереккөз ретінде «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінің ҚР Ұлттық кітапханасы, Сирек кітаптар мен қолжазбалар бөліміндегі түпнұсқасы пайдаланылды.

Зерттеудің блок-схемасы

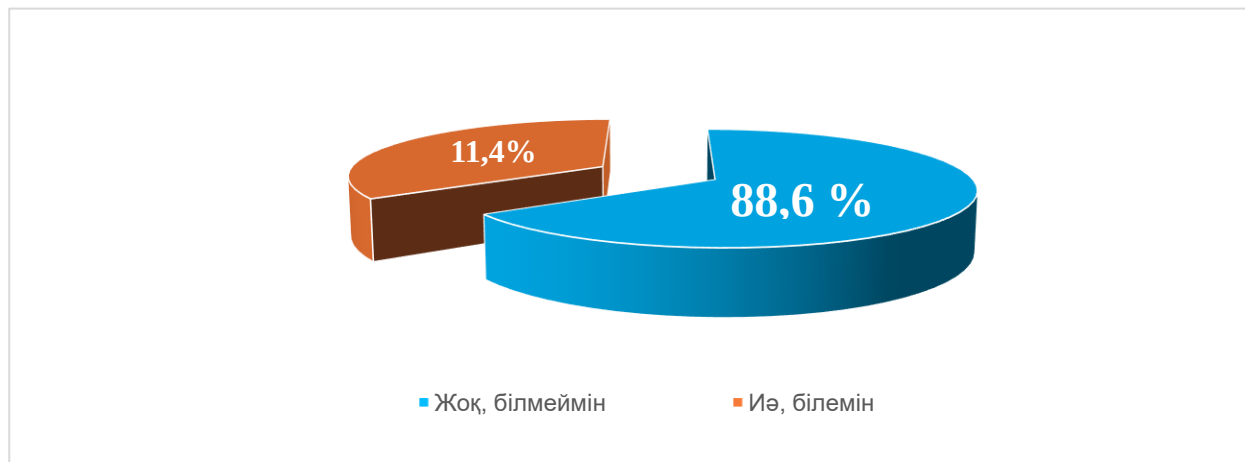
Сурет 2. 1926 жылы жарық көрген «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінің мұқабасы

Сонымен қатар, М.Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінің библиографиялық құрылымын зерттеу барысында онлайн сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға 35 респодент мамыр-маусым айларында ерікті түрде қатысты. Олардың 60%-ы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ҚызҰПУ-дың «Кітапхана ісі» мамандығында оқитын студенттер (21), 40%-ы ҚР Ұлттық кітапханасының «Ұлттық библиография» бөлімінің тәжірбиелі мамандары (14) болды.

Сауалнамаға «Google Forms» – деректерді жинау, онлайн тестілеуге мүмкіндік беретін онлайн құрал қолданылды. Сұрақтар сипатына қарай 3 бөлімнен, 10 сауалдан тұрды.

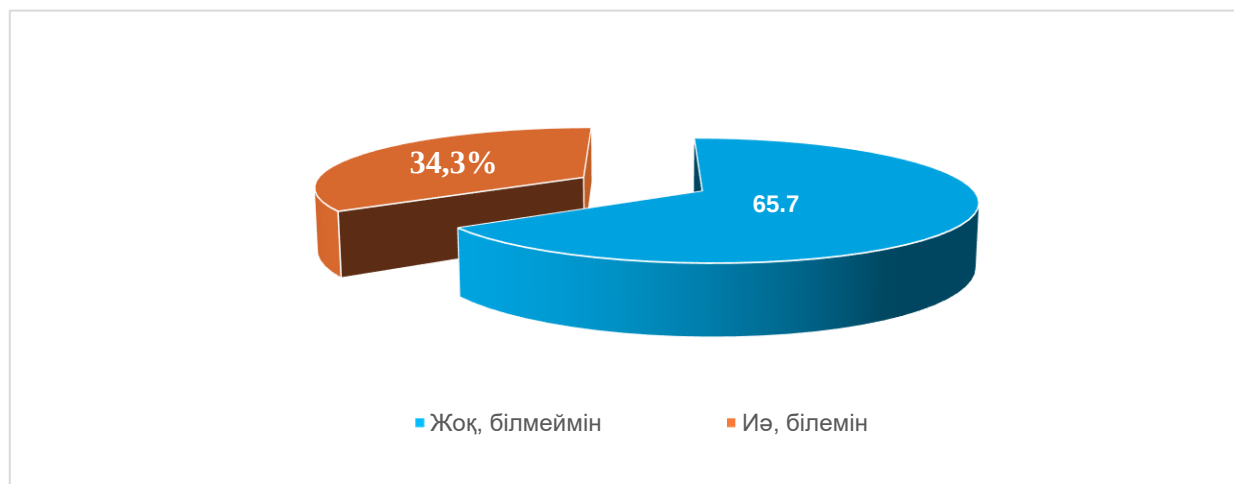
Нәтижелер

«Қазақ кітаптану (библиография) саласы бойынша алғашқы библиографиялық еңбек туралы бұрын соңды естідіңіз бе?» деген сауалға респоденттердің 88,6%-ы (31) «жоқ» деп жауап берсе, 11,4%-ы (4) «иә» деген нәтижені берді.

Сурет 3. Респоденттердің «Қазақ кітаптану (библиография) саласы бойынша алғашқы библиографиялық еңбегін білу деңгейі

«Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының құрастыруымен жарық көрген ҚР Ұлттық кітапханасы, Сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінде сақталған «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінің түпнұсқасымен таныссыз ба?» деген сауалға респоденттердің 65,7%-ы (23) «жоқ» деп жауап берсе, 34,3%-ы (12) «иә» деген нәтижені берді.

Сурет 4. Респоденттердің М. Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» библиографиялық еңбегін білу деңгейі

№1. «Міржақып Дулатұлының Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі алғысөзінде: «Кітаптың қайда, қашан басылғаны, кім шығарғаны, кім аударғаны, көлемі, басы көрсетілді. Баспасөз жүзінде сыналғандары болса, сол сындардың қысқаша қорытындылары да жазылды. Кей кітаптардың қысқаша мазмұны көрсетілді. Бәрінің бірдей мазмұнын баяндауға «көрсеткіш» аса үлкейіп кететін болды. Содан тартындық» деген тұжырымына көзқарасыңыз қандай?» деген сауалға респоденттерден төмендегідей жауаптарды алдық (Респоденттер №1,2,3... нумерациямен шифрланды).

№	ПІКІР
1	«Өте жақсы тұжырым».
2	«Дұрыс айтылған. Бұл библиографтарға үлкен көмек»
3	«Ол (М.Дулатұлы – авт.) «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінде тек кітаптың атауы мен авторын ғана емес, оның қайда, қашан шыққанын, кім шығарғанын, тіпті сын пікірлер мен қысқаша мазмұнын көрсетуге тырысқан».
4	«Бұл тұжырым алаш қайраткерінің көрсеткіш құрастырудағы өзіндік әдісі деп ойлаймын».
5	«Міржақып Дулатовтың бұл тұжырымы өте орынды. Ол кітап көрсеткішінде негізгі деректерді қамтып, артық мәлімет беруден саналы түрде бас тартқан. Бұл – ғылыми жүйелілік пен қысқалықты сақтауға бағытталған дұрыс шешім».
6	«Міржақып Дулатұлының бұл тұжырымы библиографиялық еңбекке қойылатын талаптарды терең түсінгендігін көрсетеді. Ол көрсеткішті құрастырғанда мәліметтердің толық болуын мақсат еткен. Кітаптың шыққан жері мен жылы, авторы, аудармашысы, көлемі мен басы көрсетілуі – библиографиялық сипаттаманың негізгі элементтері. Сонымен қатар, сын-пікірлер мен қысқаша мазмұнды қосуы еңбектің ғылыми және танымдық құндылығын арттырған».
7	«Міржақып Дулатұлының бұл тұжырымына оң көзқараспен қарауға болады. Себебі: ғылыми жүйелілік пен практикалық тиімділікті ұштастырған. Ол өзінің «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» атты еңбегін құрастырғанда деректердің дәлдігіне, толықтығына және пайдалануға ыңғайлы болуына ерекше мән берген».

№ 2. «Төменде берілген Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі кітаптардың сипаттамасы туралы қандай пікірдесіз?

Кітап сипаттамасы:

«Дулатұлы Міржақып. «Оқу құралы». Бастауыш мектепте екінші жыл оқылатын қирағат кітабы. Орынбор 1924 жыл. 5-ші басылуы. 126 бет. Бәсі 45 тиын».

№	ПІКІР
1	артушының ұсынған кітаптардың сипаттамасы кітапты оқырман іздеуде нақты ақпараттарды көрсеткен. Бұл – оқырмандар үшін қолайлы болуы ықтимал».
2	«Бұл сипаттама өте нақты әрі жүйелі. Міржақып Дулатұлы кітап туралы барлық маңызды мәліметтерді – авторы, атауы, мақсаты, шыққан жері, жылы, басылым реті, бет саны мен бағасын қамтып, ғылыми библиографияға қойылатын талаптарды толық орындаған».
3	«Меніңше бұлай жазылған өте дұрыс кітап жайлы қысқаша мазмұн болғанын құптаймын».
4	«Қазіргі сипаттамадан онша алшақ кетпеген. Анық қандай еңбекке сүйеніп осы анықтаманы таңдағанын білсек жақсы болар еді».
5	«Міржақып Дулатұлының кітап сипаттамасы нақты, жүйелі және библиографиялық талаптарға сай берілген. Мұндай үлгі оқырманға кітап жайлы толық ақпарат алуға мүмкіндік береді және көрсеткіштің ғылыми құндылығын арттырады».

№ 3. Төменде берілген Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі журналдың сипаттамасы туралы қандай пікірдесіз?

ҚЫЗЫЛ ҚАЗАҚСТАН Айлық журнал
Қазақстан Өлкелік партия комитетінің тілі
Жылдық бәсі.....5 сом
Жарты жылдығы.....3 сом
Жеке саны.....50 тиын
Адресі: Қызылорда қаласы. «Қызыл Қазақстан» жур. ред.

Сурет 5. «Қызыл Қазақстан» журналының сипаттамасы түпнұсқадан мысал

№	ШҚІР
1	«Ол журналдың шыққан уақыты, редакторы, мазмұны мен маңызы туралы қысқаша, бірақ мәнді ақпарат береді. Бұл – қазақ баспасөзінің дамуы мен қоғамдық ой-санаға ықпалын түсінуге мүмкіндік беретін құнды дереккөзі».
2	«Бұл жерде журнал сипаттамасы толық ашылмаған сияқты. Сол кезеңдегі әдіспен жасалған болуы керек. Ал бүгінде қолданатын болса әлі де толықтырулар енгізу керек сияқты».
3	«Міржақып Дулатұлы журнал сипаттамасын да нақты әрі жүйелі түрде берген. Онда журналдың атауы, сипаты, бағыныстылығы, бағасы мен шыққан орны көрсетілген. Бұл – басылымдарды ғылыми тіркеу мен зерттеу үшін өте құнды тәсіл».
4	«Бұл журнал сипаттамасы Міржақып Дулатұлының библиографиялық мәдениетінің жоғары деңгейде болғанын көрсетеді. Ол тек кітаптарды емес, мерзімді басылымдарды да дәл әрі құрылымды сипаттап, кейінгі ұрпаққа нақты дерек қалдырған. Бұл оның ұлт руханиятына сіңірген зор еңбегінің бір көрінісі».
5	«Журналға жазылуға, сатып алуға оқырманды тарту ретінде беріліпті».

№ 4. «Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі кітаптарға берілген сынға көзқарасыңыз қандай? Библиографиялық еңбекте мұндай сын болуы шарт па? Көрсеткіштің құрылым жүйесіне мұндай сын қалай әсер етеді?»

№	ШҚІР
1	«Сол кезде шыққан кітаптардың көбісіне сын жазу нормалардың бірі болды. Басты орында тілі, өйткені көбісі Қазан Уфа, Ташкент қалаларында білім алып, тілдері татар, өзбек, араб тілдерге бұрмалап кететін».
2	«Міржақып Дулатұлының кітаптарға берген сыни көзқарасы – еңбектің ғылыми құндылығын арттырып, оқырманға бағыт-бағдар береді. Библиографиялық еңбекте мұндай сын болуы міндетті емес, бірақ оның болуы көрсеткішті жай тізімнен көтеріп, мазмұндық тұрғыдан байытады».
3	«Сынның болуы шарт деп есептеймін. Сол арқылы көбірек жетістікке, одан да жақсы деңгейге жетуге болады».
4	«Көрсеткіште сынның болуы орынды. Қазіргі заманғы көрсеткіштерде сын беріледі».
5	«Міржақып Дулатұлының пікірлері жақсы сипаттама береді. Мұндай сынның болуы шарт деп ойламасам да, оның болғаны оқырманға бағдар беруге немесе шешім қабылдауға көмегін тигізеді».

6	«Міржақып Дулатұлының кітаптарға берген сыни бағасы – өте орынды әрі маңызды тәсіл. Бұл пікірлер тек сипаттап қана қоймай, оқырманға бағыт-бағдар береді. Библиографиялық еңбекте мұндай қысқа сындар болуы шарт емес, бірақ болса еңбектің ғылыми, танымдық құндылығын арттырады. Мұндай сын көрсеткіш құрылымына қалай әсер етеді? Көрсеткіш мазмұндырақ болады; Оқырман мен зерттеушіге нақты бағалау мүмкіндігін береді. Бірақ тым көп болса, көлемі артып, негізгі мақсаттан дерек беру функциясынан алшақтап кетуі мүмкін. Демек, Міржақып бұл тәсілді орынды әрі шектеулі түрде қолданған».
7	«Библиографиялық көрсеткіште сын жазу шарт емес».
8	«Библиографтардың мақсаты жалпы қысқаша кітап туралы толық мәлімет беру, сын болуы дұрыс месе деп ойлаймын. Кітапқа сында сол саланың маман ғалымдары берсе дұрыс болар».
9	«Міржақыптың кітаптарға сын беруі – көрсеткіштің ғылыми-аналитикалық мазмұнын күшейткен ерекше әдіс. Бұл библиографияны жай тізім емес, рухани-мәдени әрі педагогикалық кеңістіктің көрінісі ретінде ұсынған жаңашыл тәсіл».
10	«Міржақып Дулатұлының кітаптарға берген сыни пікірлері тек сипаттама емес, сонымен қатар библиографиялық еңбекке бағалау мен бағыт-бағдар беруші қызмет те жүктейтінін көрсетеді. Мұндай сын библиографияда міндетті емес, бірақ көрсеткіштің сыни деңгейін арттырып, оқырманға кітаптың сапасын бағалауға көмектеседі».

№ 5. Міржақып Дулатұлының библиографиялық еңбегіндегі библиографиялық құрылымдар туралы бөліскіңіз келетін қосымша пікіріңіз немесе ойыңыз бар ма?

№	ПІКІР
1	«Қосымша айтатын болсам, Міржақып Дулатұлының библиографиялық еңбегіндегі құрылымдар жүйелі және ғылыми талаптарға сай құрылған. Әр кітаптың атауы, авторы, шыққан жылы, орны, аудармашысы, көлемі, кейде мазмұны мен сыны қамтылған».
2	«Қосымша пікір ретінде мынаны айтуға болады: Міржақып Дулатұлының библиографиялық еңбегіндегі құрылымдар – өз дәуірі үшін жаңашыл әрі ғылыми жүйеленген үлгі болды. Ол автор, атау, мазмұн, шыққан жері мен жылы, көлемі, бағасы сияқты маңызды мәліметтерді нақты әрі бірізді форматта беріп, қазақ библиографиясының негізін қалады деуге болады».
3	«Иә, Міржақып Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» атты еңбегі – қазақ библиографиясы тарихындағы тұңғыш кәсіби жүйеленген және құрылымды еңбек деп бағалануға толық лайық. Ол тек Алаш қозғалысының ағартушы идеяларын емес, библиография мәдениетінің негізін де қалдырған тұлға екенін дәлелдеді».
4	«Міржақып Дулатұлы еңбегіндегі библиографиялық құрылым жүйелі, нақты әрі ғылыми талаптарға сай құрылған. Ол тек мәлімет беріп қана қоймай, кітаптың мазмұны мен сапасына қатысты бағалау енгізу арқылы көрсеткіштің танымдық құндылығын арттырған».

Талқылау

М. Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегі қайраткердің Қызылорда қаласындағы Мемлекет баспасының қазақ бөлімін басқарушы қызметін атқарған уақытындағы құрастырған библиографиялық кітабы. Аталмыш еңбек «Жаңа мектеп» журналының 3-санына қосымша ретінде басылған.

Көрсеткіш – 10 бөлім және Қосымша, мерзімді әдебиет тарауынан тұрады. Соңғы бетінде «Қазақстан Мемлекеттік баспасы әдебиеттің неше түрлісін басып, таратады» деген атаумен аталмыш баспа туралы шағын жарнама берілген.

Құрылымдық сипаттамасы:

- Жалпы кітаптың түпнұсқадағы көлемі – 112 бет (ені – 16, ұзындығы – 23,5 см).
- 2000 данамен жарық көрген. Төте қаріпте басылған.
- 111 беттен тұрады.
- Бастырушы – Қызылорда қаласындағы «Казгосиздат» баспасы. Көрсеткіштің түпнұсқасы ҚР Ұлттық кітапханасы, Сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінде сақталған.
- Сирек қордағы шифр номері – 016.Қ 17.
- «Қорды толықтыру» қызметіндегі инвентарь кітапшадағы мәліметтер бойынша аталмыш еңбек ҚР Ұлттық кітапханасы, Сирек кітаптар мен қолжазбалар қорына 1961 жылдың 29-желтоқсанда түскен.
- Көрсеткіште барлығы 272 кітап. 14 мерзімді әдебиеттің (3-журнал, 11-газет) библиографиясы берілген.

Кесте 1. Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінің құрылымдық сипаты

№	ТАРАУ АТАУЫ	КІТАП САНЫ	ПАЙЫЗДЫҚ ҮЛЕСІ
1.	«Оқу кітаптары, құралдары»	31	11,4%
2.	«Тәрбие оқыту әдістері»	16	5,8%
3.	«Саяси-ағарту әдебиеті»	43	15,8%
4.	«Ленин кітапханасы»	13	8,5%
5.	«Жастар, әйелдер қозғалысы»	17	6,3%
6.	«Қара шаруа әдебиеті»	32	11,8%
7.	«Білім әдебиеті»	17	6,3%
8.	«Халық әдебиеті, кестелі әдебиеті»	44	16,2%
9.	«Заң әдебиеті»	12	4,4%
10.	«Програм, ереже, қаулы-қарарлар»	31	11,4%
11.	«Қосымша кітаптар»	6	2,2%
	ЖИЫНЫ:	272	100%

Кесте 2. «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі кітаптардың қай қалада басылғандығы туралы ақпарат

№	ҚАЛА АТАУЫ	КІТАП САНЫ	ПАЙЫЗДЫҚ ҮЛЕСІ
1.	Орынбор	78	47,5%
2.	Ташкент	36	22%
3.	Қызылорда	25	15,2%
4.	Мәскеу	22	13,4%
6.	Қазан	1	0,6%
7.	Қостанай	1	0,6%
8.	Семей	1	0,6%

Көрсеткіште 272 кітаптың 40-на (14,7%) сын (сипаттама) берілген. Ал сынның басым көпшілігі сол уақыттағы мерзімді әдебиеттерден (19) алынған.

«Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінде берілген сындарды жүйелесек негізгі критерийлер көбіне кітаптың төмендегі сипаттарына байланысты сыналған:

1. Ішкі құрылымы: аударма сапасы, сөйлем құрылысы, ой жүйелілігі (қазақ танымына сайлылығы), тіл түсініктілігі, мазмұндылығы, қызықтылығы, оқытуға қолайлылығы (егер оқулық болса);

2. Сыртқы құрылымы: кітаптың сыртқы сапасы (мұқабасы, суреттерінің тартымдылығы), қолжетімділігі (қайта басылатындығы, таусылғандығы туралы ақпараттың берілуі).

Кесте 3. «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі кітаптарға берілген сын сипаттамасы

№	МЕРЗІМДІ ӘДЕБИЕТТЕР АТАУЫ	КІТАП АТАУЫ	СЫН
1	2	3	4
1	«Еңбекші қазақ»	А.Богданов. «Тұрмыс жүйесі білімнің қысқаша курсы». Қазақшаға аударушы Шонанұлы Телжан. Кітаптың аяғында осы кітапта ұшырайтын Қазақстан білім-әдебиет кеңесі қабыл етіп алған пән сөздерінің мәнісі бірге басылған. 1-ші басылуы. Орынбор. 1924 жыл. 316 бет. Бәсі 1 сом 55 тиын.	«Бұл кітаптың сөзі түсінікті. Телжан орыс кітабын қазақшаға аударуға шебер. Бұл кітаптың сыры біздің қазақтың ойына жат. Мұндағы ойды қазақ ойлаған емес. Кітаптың қиын көрініп тұрғаны кітаптан емес, кітаптың қазаққа негізі, сыры жаттығынан». «Еңбекші қазақ» газеті. №336, 1925 жыл
2	«Қызыл Қазақстан»	Коваленко. «Саяси кітапша». Аударушы У. Орынбор. 1923 жыл. 81 бет. Бәсі 30 тиын.	«Қазақшасының тілі түсінікті, қазаққа түсінікті, миына сіңімді қылып аударылған. Қазақшасының ішінде оқыған қазақ түгіл оқымаған жай қазақ түсінбестей я сөз, я ой жоқ. Қазақшасы ұғымды. «Қызыл Қазақстан» журналы. №17-18, 1923 жыл
3	«Книга ночи»	Садуақасұлы Смағұл. «Кооперация әм қазақ шаруасы». Орынбор. 1924 жыл. 25 бет. Бәсі 35 тиын.	«Кооперацияның соңғы бабтары қазақ арасында кооперация істерін жүргізу жайында сөйлейді. Кітапша қызғылықты, жатық, жеңіл, тілмен жазылған. Хат білетін қазақтың бәріне де түсінікті ...». «Книга ночи» журналы. № 8. 1925 жыл

1	2	3	4
4	«Сана»	«Күн күркіреуі мен найзағай». Орысшадан аударушы Басықара ұлы Жүсіпбек. Ташкент. 1923 жыл. 45 бет. Бәсі 20 тиын.	«Кітап ұғымды тілмен жазылған. Найзағайдың әлденеше түрде, түсте болатыны, электрдің қандай нәрселерден шығатыны, найзағайдың электрден пайда болатындығы, найзағайды тексерген білімпаздардың, тәжірибесі, күн күркіреудің себебі, найзағайдың, қандай зиян келтіретіні, найзағайдан сақтану жолы толық жазылған...». «Сана» журналы. №2-3, 1924 жыл.

Қорытынды

Зерттеуімізді қорытындылай келе, алаш қайраткері М. Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» кітабының қазақ кітаптану (библиография) саласының қалыптасуындағы алғашқы еңбектердің бірі екендігіне көзіміз жетті. Нәтижелер «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі библиографиялық мәліметтердің қазіргі кітаптану саласындағы маңызы бар екендігін көрсетеді. Сондықтан да «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі тұжырымдар мен библиографиялық тәсілдерді қолданудың маңызы жоғары. Десек те, осы орайда бірқатар ұсыныс білдіруге болады.

Біріншіден, зерттеуіміздің нәтижесі көрсеткендей, ағартушының осы еңбегіне алдағы уақыттарда кешенді библиографиялық талдау қажет;

Екіншіден, «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі мәліметтерді әлемдік библиография саласының контекстінде қарастыру керек;

Үшіншіден, ЖОО-да оқытылатын «Кітапханалық ақпараттық жүйелер» мамандығы бағдарламасының «Кітапхана ісінің тарихы», «Кітапханатану», «Кітапханалық каталог», «Қазақстан және шетелдік библиография» пәндерінің ХХ ғасырдағы кезеңіне әдіснамалық негіз етуге болады. Өйткені М. Дулатұлының еңбегіндегі библиографиялық тәсілдер мен тұжырымдардың ЖОО-да оқытылуы білім алушылардың салалық тәжірибесін байытуы мүмкін.

Пайдалған әдебиеттер тізімі

- Байбосынова А. Міржақып Дулатов – қазақтың тұңғыш библиографы. Қазақстан библиографиясының қайраткерлері. – Алматы, 1998. – 6-11 б.
- Бөжеев М., Қазбекова Д., Бегімбаева К. Революцияға дейінгі қазақ тілінде шыққан әдеби кітаптар. – Алматы, 1978. – 170 б.
- Есова, С., Субханбердина, Ү., Сейфуллина, Д. Қазақ кітаптары (библ.көрсеткіш 1807-1917). – Алматы, 1986. – 285 б.
- Жиреншин, Ө. Қазақ кітаптарының тарихынан. Қазақстан. – Алматы, 1971. – 178 б.
- Кәрі Ж.Н. Жиынтық каталог (1806-1917). – Алматы: Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасы, 1998. – 177 б.
- Кенжебаев Б. ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1976. – 265 б.
- Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш: – Қызылорда: Қазақстан мемлекет баспасы, 1926. – 112 б.
- Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш. Дайынд: Ғ.Әнес, А.Мектеп //Жұлдыз. – 1996. №4. – 122-144 б.
- Мамажанов М. Міржақып Дулатұлы – тұңғыш қазақ библиографы //Асыл мұра: Кітап дананың қазынасы. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 81-89 б.

Сәбитов, Н. Қазақ әдебиетінің библиографиялық көрсеткіші (1862-1917). – Алматы, 1948. – 186 б.

Шалғынбай Ж., Ильясова Г. Казахская книга в собрании библиотек, архивов и музеев Казахстана и России (XIX начало XX вв): историко-источниковедческие исследования. – Алматы: 2014. – 398 с.

Біләл Е.Н.¹, Абикова Г.М.^{2*}

¹ *Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Алматы, Казахстан)*

² *Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)*

НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОГРАФИЯ И М. ДУЛАТУЛЫ: ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ «УКАЗАТЕЛЯ КНИГ, ИЗДАННЫХ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ»

Аннотация. Статья посвящена исследованию библиографической структуры труда деятеля Алаш Мыржакыпа Дулатулы «Указателя книг, изданных на казахском языке», опубликованного в 1926 году. Цель исследования заключается в выявлении вклада указанного показателя в развитие казахской книговедческой науки и обосновании его научно-практической значимости. В качестве исследовательского материала использованы оригинал труда, а также работы, посвящённые истории казахской книги, формированию и развитию библиографии. Актуальность темы заключается в том, что особенности и значимость библиографической структуры данного труда до настоящего времени не подвергались всестороннему исследованию. В ходе анализа применялись методы систематизации, сравнительного анализа, обобщения, классификации и оценки. В результате были выявлены структурные элементы показателя и использованные библиографические методы, что позволило определить его как один из первых научных образцов казахской библиографии. Кроме того, установлено, что содержательно-тематическая классификация изданий, включённых в показатель, отражает уровень развития казахского издательского дела исследуемого периода. Данная работа является важным источником для изучения истории национальной книжной культуры и занимает особое место в сохранении и популяризации казахского книжного наследия. Результаты исследования могут применяться при преподавании дисциплин «История библиотечного дела», «Библиотековедение», «Библиотечный каталог», «Казахстанская и зарубежная библиография» в образовательной программе 6В03205 – «Библиотечно-информационные системы», а также в совершенствовании методологических основ миражакыповедения. Полученные выводы могут послужить основой для дальнейших научных проектов, направленных на развитие национальной библиографии.

Ключевые слова: библиотека, Мыржакып Дулатулы, книговедение, библиография, указатель книг, казахский язык, книга.

Bilal E.N.¹, Abikova G.M.^{2*}

¹ *Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)*

² *Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

NATIONAL BIBLIOGRAPHY AND M. DULATULY: THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF “A CATALOGUE OF BOOKS PUBLISHED IN THE KAZAKH LANGUAGE”

Abstract. This article examines the bibliographic structure of the work “A Catalogue of Books Published in the Kazakh Language,” authored by Alash figure M. Dulatuly and published in 1926. The aim of the study is to identify the contribution of this catalogue to the development of Kazakh book studies and to substantiate its scientific and practical significance. The research materials include the original version of the catalogue, as well as scholarly studies related to the history of Kazakh books and the formation and evolution of national bibliography. The relevance of the topic

lies in the fact that the bibliographic structure and value of this work have not yet been comprehensively investigated in modern research. The study employed methods of systematization, comparative analysis, synthesis, classification, and evaluation. As a result, the structural components and bibliographic techniques used in the catalogue were identified, demonstrating that it represents one of the earliest scientific models of Kazakh bibliography. Furthermore, the thematic and content-based classification of the books included in the catalogue clearly reflects the level of development of Kazakh publishing during that historical period. This work serves as an important source for studying the history of national book culture and plays a significant role in preserving and promoting Kazakh book heritage. The research findings may be applied in teaching such academic subjects as “History of Librarianship,” “Library Science,” “Library Catalog,” and “Kazakh and Foreign Bibliography” within the educational program 6B03205 – “Library and Information Systems,” as well as in strengthening the methodological foundations of Dulatuly studies. The results may also serve as a basis for further scientific projects aimed at advancing national bibliography.

Keywords: library, Mirzhakyp Dulatuly, book studies, bibliography, book catalogue, Kazakh language, book.

References

- Baibosynova, A. Mirzhakyp Dulatov – the First Kazakh Bibliographer. In: Figures of Kazakh Bibliography. – Almaty, 1998. – pp. 6-11.
- Bozheev, M., Kazbekova, D., Begimbayeva, K. Literary Books Published in the Kazakh Language Before the Revolution. – Almaty, 1978. – 170 p.
- Index of Books Published in the Kazakh Language. – Kyzylorda: State Publishing House of Kazakhstan, 1926. – 112 p.
- Index of Books Published in the Kazakh Language. Prepared by G. Änes, A. Mektep // Zhuldyz. – 1996. №4. – pp. 122-144.
- Kari, Zh.N. Union Catalogue (1806-1917). – Almaty: National Library of the Republic of Kazakhstan, 1998. – 177 p.
- Kenzhebayev, B. Kazakh Literature of the Early 20th Century. – Almaty: Mektep, 1976. – 265 p.
- Mamazhanov, M. Mirzhakyp Dulatuly – the First Kazakh Bibliographer // Asyl mura: The Book is the Treasure of Wisdom. – Almaty: Kazakhstan, 1993. – pp. 81-89.
- Sabitov, N. Bibliographic Index of Kazakh Literature (1862–1917). – Almaty, 1948. – 186 p.
- Shalgynbay, Zh., Ilyasova, G. Kazakh Books in the Collections of Libraries, Archives, and Museums of Kazakhstan and Russia (19th – Early 20th Century): Historical and Source Studies. – Almaty, 2014. – 398 p.
- Yesova, S., Subkhanberdina, U., Seyfullina, D. Kazakh Books (Bibliographic Index 1807-1917). – Almaty, 1986. – 285 p.
- Zhirenshin, A. From the History of Kazakh Books. – Almaty: Kazakhstan, 1971. – 178 p.

Авторлар туралы мәлімет

Ертай Нұрбекұлы Біләл - Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты, ҚР Ұлттық кітапханасы Сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінің қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Гульшат Масалимовна Абиқова - әл-Фараби атындағы ҚазҰУ тарих факультетінің PhD докторанты, ҚР Ұлттық кітапханасының Сирек кітаптар мен қолжазбалар қызметінің жетекшісі, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах

Білал Ертай Нұрбекұлы – PhD-докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая, сотрудник отдела редких книг и рукописей Национальной библиотеки РК, Алматы, Казахстан.

Абикова Гульшат Масалимовна - PhD-докторант исторического факультета Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about authors

Bilal Ertai Nurbekovich – PhD student of the Faculty of History Al-Farabi Kazakh National University, National Library of the Republic of the Republic of Kazakhstan, Almaty Kazakhstan.

Gulshat Masalimovna Abikova - PhD student of the Abai Kazakh National Pedagogical University, staff member of the Rare Books and Manuscripts Department of the National Library of the Republic of Kazakhstan, Almaty Kazakhstan.

Авторлардың үлесі

Білал Ертай Нұрбекұлы – мақаланың мәтінін дайындады, зерттеудің теориялық-методологиялық негіздерін, мақсаты мен міндеттерін айқындады. Тақырып бойынша тарихнамалық және тарихи деректерді талдап, жинақтаушы қорытындылар жасады.

Абикова Гульшат Масалимовна – зерттеу тақырыбына қатысты тарихи және тарихнамалық материалдарды жинақтауға қатысты, мәселенің зерттелу деңгейін нақтылауда жекелеген толықтырулар енгізді. Мақала мәтінін журнал талаптарына сәйкес ресімдеуге және библиографиялық тізімді жүйелеуге көмектесті.

Вклад авторов

Білал Ертай Нұрбекұлы – подготовил текст статьи, определил теоретико-методологические основы, цели и задачи исследования. Проанализировал историографические и исторические источники по теме и сформулировал обобщающие выводы.

Абикова Гульшат Масалимовна – участвовал в сборе исторических и историографических материалов, внес отдельные дополнения при определении уровня изученности проблемы. Содействовал оформлению текста статьи и систематизации библиографического списка в соответствии с требованиями журнала.

Authors' contributions

Bilal Ertai Nurbekovich – prepared the manuscript and defined the theoretical and methodological framework, as well as the goals and objectives of the study. Analyzed historiographical and historical sources relevant to the topic and formulated the overall conclusions.

Gulshat Masalimovna Abikova – contributed to collecting historical and historiographical materials and made specific additions when assessing the state of research on the problem. Assisted in formatting the manuscript and organizing the reference list in accordance with the journal's requirements.

Редакцияға түсті 30.09.2025

Өңдеуден кейін қайта түсті 12.12.2025

Жариялауға қабылданды 25.12.2025